

**Вячеслав Корнієнко, Інна Чигирик,
Ірина Четверікова**

●

**ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ
АДРІАНОМ ПРАХОВИМ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГОВА У 1892 р.
(з фондів Національного заповідника
«Софія Київська»)**

Стаття присвячена археографічній публікації документів з архіву Адріана Прахова, які зберігаються у фондовій колекції Національного заповідника «Софія Київська». Аналізуються обставини їхньої появи та історична інформація, що дозволяє висвітлити історію дослідження Адріаном Праховим пам'яток Чернігова у 1892 р.

Ключові слова: археографія, Адріан Прахов, єпископ Сергій (Соколов), Чернігів, Єлецький монастир, Успенський собор, печери, фрески.

Історія дослідження пам'яток Чернігова у 1892 р., здійсненого Адріаном Вікторовичем Праховим, залишається, на жаль, недостатньо висвітленим питанням в сучасній українській історіографії. Маємо лише деякі згадки про вивчення ним спільно з П. Лебединцевим печер під Троїцько-Іллінською церквою та під архієрейським домом Єлецького монастиря в рамках відрядження від Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії.

Висвітлити низку питань, пов'язаних з історією дослідження згаданих печер та Успенського собору Єлецького монастиря, дозволяють документи, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська» під шифром НАДР 415/10, спільно з іншими документами архіву Прахова, в яких висвітлюються окремі питання реставрації пам'яток монументального мистецтва Києва (Софійського собору, Кирилівської церкви, Михайлівського Золотоверхого собору). «Чернігівські» папери перебувають у теці разом із матеріалами з історії реставрації Михайлівського Золотоверхого собору. Час надходження матеріалів до фондової збірки заповідника наразі встановити складно, позаяк за книгами надходжень фіксуються тільки окремі з них, як, наприклад, опис відкриття Праховим мозаїк Святої Софії, або ж окремі кальки з фрескових зображень. Найвірогідніше, матеріали ці були передані сином Адріана Вікторовича Миколою. Він упорядкував архів батька, склеюючи або складаючи до окремої теки однорідні тематично документи, нумеруючи їх та надписуючи олівцем на кожному з них зміст та датування. У такому вигляді вони й надійшли до фондів, орієнтовно в проміжок часу між 1944 та 1954 рр.

© Корнієнко Вячеслав Васильович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська»;

© Чигирик Інна Іванівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» Національного заповідника «Софія Київська»;

© Четверікова Ірина Дмитрівна – головний зберігач фондів (завідувач науково-фондового відділу) Національного заповідника «Софія Київська».

«Чернігівські» матеріали складаються з п'яти документів, з них перші чотири склеєні між собою, а п'ятий є окремим аркушем, хоча й містить смужки склейки. На склеєних сторінках різного формату перед першим посередині приклеєний клаптик паперу, на якому Микола Прахов написав «1892 год. Открытие фресок профессором Адрианом Викторовичем Праховым в храме во имя Успения в Елецком Черниговском монастыре». Документи, як зазначалося, ним пронумеровані, порядковий номер написаний олівцем у правому верхньому куті першої сторінки документа, нумерація аркушів, що починається з 13-го, виконана олівцем у нижній правій частині. Датування документів 1892 р., окрім самого їхнього тексту, підтверджується філігранями паперової фабрики Дитятківського товариства та Добрушської фабрики князя Паскевича, які перебували у вжитку в Російській імперії на початку 1890-х рр.¹ Тобто, документи з архіву Прахова безпосередньо пов'язані з часом та обставинами дослідження ним Чернігова у 1892 р., а не є пізнішими копіями.

За своїм змістом перші два документи, що є чернетками, стосуються викладу результатів досліджень Праховим печер під Троїцько-Іллінським та Єлецьким монастирями (спільно з Лебединцевим), а також Успенського собору останнього (вже особіно) у липні 1892 р. Обидві чернетки написані особисто А. Праховим. Три інші документи стосуються питання реставрації фресок Успенського собору, це оригінал листа Новгород-сіверського єпископа Сергія (Соколова) до Прахова, копія листа єпископа Сергія до обер-прокурора Святійшого Синоду Костянтина Победоносцева, а також копія листа до єпископа Сергія від імператорської Археологічної комісії. Вочевидь, копії двох останніх листів були виконані на замовлення єпископа Сергія та надіслані для ознайомлення Адріану Вікторовичу на початку вересня 1892 р. Почерк їхній відмінний від оригіналу листа єпископа Сергія, різниться він і в двох цих документах.

Зважаючи на інформацію документів з архіву А. Прахова, що перебувають у фондах Національного заповідника «Софія Київська», історію дослідницьких робіт у липні 1892 р. на пам'ятках Чернігова можемо висвітлити таким чином.

Історія ця почалася тоді, коли на адресу Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії 8 червня 1892 р. був надісланий лист Чернігівського та Ніжинського єпископа Веніаміна (Биковського) з проханням надіслати фахівців для огляду печер під будинком настоятеля Єлецького монастиря:

«В Черниговском Елецком монастыре, под настоятельским домом находятся подвальные камеры.

По мнению настоятеля сего монастыря камеры эти ископаны преподобным Антонием Печерским; по распоряжению его в них устроена и освящена часовня.

Так как нигде нет исторических указаний, подтверждающих выше изъясненное мнение настоятеля Елецкого монастыря, то покорнейше прошу Церковно-археологическую комиссию поручить кому-либо из членов оной осмотреть помянутые камеры и о последующем почтить меня уведомлением»².

Отже, як бачимо, ініціатором досліджень чернігівських старожитностей виступив саме єпископ Сергій, адже він як вікарій Чернігівської єпархії здійснював також управління Єлецьким монастирем, шукаючи доказів його датування саме часами св. Антонія Печерського. До цього ж часу, як показує вивчення документів, він відносив і час будівництва Успенського собору цього монастиря. У рамках підготовки до святкування 900-літнього ювілею Чернігівської єпархії, що планувалось на 1892 р.³, питанням наукового обґрунтування саме такого датування монастиря Сергій приділяв велику увагу. Через необхідність наукового підтвердження давності цих споруд і знадобилась участь членів Церковно-археологічного товариства, до яких звернувся, вочевидь, внаслідок ініціативи та наполягання єпископа Сергія, єпископ Веніамін.

Уже 20 червня членам товариства – протоієрею Петру Лебединцеву та Адріану Прахову було доручено провести обстеження печер, тож невдовзі вони вирушили до Чернігова. А 8–9 липня 1892 р. вчені оглянули підземні споруди, причому не лише під будинком настоятеля Єлецького монастиря, але й під Троїцько-Іллінським монастирем. Здійснений огляд печер, облицьованих цеглою пізнішого часу, дозволив ученим

дійти висновку про їхнє можливе пізніше походження – XVII–XVIII ст., за винятком невеликої ділянки у віддаленій частині підземних споруд під Іллінською церквою. Водночас учені обстежили відкрите мурування самої церкви, що дало підстави віднести її побудову до великокняжих часів, у розумінні А. Прахова, як свідчить аналіз вживання ним цього терміну, до XI–XII ст. За результатами дослідження Праховим та Лебединцевим була складена доповідна записка, незавершена чернетка якої збереглась у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Чистовий її варіант перебуває в Центральному державному історичному архіві (м. Київ).

Окремі частини записки опублікував К. Крайній у присвяченій дослідженню історії Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії роботі⁴. Часткове прочитання саме чернетки, що зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська», а також сканована копія, без зазначення місця зберігання документа, міститься в статті А. Доценко та І. Шевчик «Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність», опублікованій в одному з випусків «Чернігівських старожитностей»⁵. Варто зазначити, що в публікації наявні деякі похибки в прочитанні низки слів у тексті, зокрема, неправильно визначена дата відвідання Чернігова А. Праховим та П. Лебединцевим, що віднесена публікаторами до 8–9 червня, в той час як у тексті замість «июня» впевнено читається «июля». Причиною цього є специфіка почерку Адріана Прахова, який пише літери «н» та «л» майже тотожно, хоча ліва «ніжка» останньої в нього все ж коротша, а нахил середньої частини праворуч сильніший.

Під час робіт в Єлецькому монастирі Прахов безпосередньо познайомився з новгород-сіверським єпископом Сергієм і вже подальші дослідницькі та реставраційні роботи планував безпосередньо з ним. На запрошення єпископа Сергія Прахов удруге відвідав Чернігів та здійснив протягом 19–21 липня 1892 р. вивчення Успенського собору Єлецького монастиря. Тут він виконав кілька архітектурних зондажів та здійснив невеликі розкопки, що дозволили виявити первісне мурування та встановити наявність фрескових розписів «великокнязівської епохи», тобто XI–XII ст. Результати дослідницької роботи були викладені Праховим в доповідній записці, підготовленій для єпископа Веніаміна, як то можемо висувати з листа єпископа Сергія до Прахова від 28 липня 1892 р. У фондах заповідника зберігається чернетка цієї доповідної записки Адріана Вікторовича.

У купірованому вигляді прочитання цього документа та його сканована копія опубліковані в згаданому вище випуску «Чернігівських старожитностей» в статті, що підготовлена А. Доценко у співавторстві з А. Гаркушею «Фреска Успенського собору Єлецького монастиря та історія її дослідження»⁶. Крім пропусків великих частин тексту, які публікаторам не вдалось прочитати, була допущена низка помилок у прочитанні окремих слів та фраз, зокрема, помилково датоване відрядження, віднесене до 19–21 червня, в той час як у тексті значиться липень. Вочевидь, це обумовлено, як ми писали вище, складністю прочитання чернетки через особливості почерку Прахова, а також і тим, що Миколою Адріановичем цей документ був уклеєний першим з інших «чернігівських».

Через малозрозумілий почерк, вочевидь, був пропущений А. Доценко та А. Гаркушею лист до Прахова від єпископа Сергія, адже почерк цього священнослужителя може довести до сказу будь-якого архівіста. Тим не менше, саме цей документ дозволяє простежити історію подальшого дослідження Успенського собору Єлецького монастиря.

Зокрема, після від'їзду Прахова роботи в храмі продовжились, причому для їхнього спостереження Адріан Вікторович відрядив робітника, чиє ім'я в тексті листа, на жаль, не називається. Останній прибув 27 липня, але роботи з дослідження Успенського собору єпископ Сергій проводив і в проміжок часу між від'їздом Прахова та приїздом його уповноваженої особи. В цей час було виявлено залишки поховальної споруди, а також поставлене ризництво під хорами та на хорах, аби забезпечити доступ Прахову для подальших досліджень. З листа довідуємось, що єпископ Сергій сподівався на подальші реставраційні роботи по розкриттю та збереженню фресок храму, приводом до початку яких мав стати вже згаданий ювілей⁷.

З метою підготовки реставрації відбувся обмін телеграмами між єпископом Веніаміном та митрополитом Ісидором, членом Священного Синоду, та погоджене надсилання представлення до останнього. Далі єпископ Веніамін переадресував справу діяльному єпископу Сергію, який і підготував представлення до Священного Синоду, а також до імператорської Археологічної комісії. Ці листи були надіслані адресатам 29 липня 1892 р. Паралельно з «бюрократичною» стороною питання єпископ Сергій розгорнув активну кампанію у пресі, намагаючись поширити інформацію про відкриття давніх розписів в Успенському соборі Єлецького монастиря. Варто наголосити, що сам Прахов однозначно не вказував датування храму, він вважав, що встановити час будівництва та віднести його до XI чи до XII ст. дозволять подальші дослідження, коли будуть виявлені супровідні написи. Справа в тім, що, працюючи на пам'ятках Києва, у Софійському соборі Прахов бачив написи грецькою мовою, а в Михайлівському Золотоверхому соборі та Кирилівській церкві – церковнослов'янською. Оскільки перший датується XI ст., а два другі – XII ст., за логікою Прахова, мова написів фресок Успенського собору Єлецького монастиря дозволить точно встановити століття його побудови. Утім, єпископ Сергій уже «надійно» датував храм XI ст.

Як свідчить збережена у фондах заповідника копія листа Сергія до обер-прокурора Священного Синоду Костянтина Победоносцева, разом з представленням єпископ відправив ще копію акта щодо відкриття фресок Праховим (написану ним для єпископа Веніаміна) та оригінал листа Адріана Вікторовича з кількома помітками єпископа Веніаміна. Вочевидь, така ж копія акта про розкриття фресок, разом з представленням, була надіслана й імператорській Археологічній комісії. У самому ж листі до обер-прокурора, копія якого була надіслана Прахову на початку вересня 1892 р., єпископ Сергій доволі докладно перераховує можливі джерела надходжень коштів, що мають бути спрямовані на розкриття та реставрацію фресок Успенського собору. З цього тексту можемо висувати, що протягом серпня 1892 р. реставраційні та дослідницькі роботи в храмі не проводились.

Прочитання копії листа єпископа Сергія та його відсканована копія були опубліковані в згаданій вище статті А. Доценко та А. Гаркуші, знову ж із низкою помилок в прочитанні окремих слів, зокрема й у даті – «2 липня» замість «29 липня», а також з плутаниною з особою адресата. Адже про «шляхи фінансування» реставраційних робіт єпископ Сергій повідомляв не імператорську Археологічну комісію, а обер-прокурора Священного Синоду⁸, а також Адріана Прахова, для якого була виконана копія, вочевидь, для розуміння ним орієнтовного кошторису для підготовки проекту реставраційних робіт фрескового живопису Успенського собору, що їх просила надіслати імператорська Археологічна комісія, яка мала на руках представлення єпископа Сергія, проте не самого проекту реставраційних робіт. Копія цього листа від 2 вересня 1892 р. була надіслана єпископом Сергієм Прахову. Цей текст з незначними помилками опублікували В. Доценко та А. Гаркуша («сии» замість «силе», «оного» замість «этого»), також зі сканованою копією⁹. В усіх випадках публікатори не вказали місця зберігання опублікованих документів.

Продовжити питання реставрації фресок Успенського собору єпископу Сергію не вдалось, позаяк у вересні 1892 р. його було переведено до Архангельська, де він до січня 1893 р. тимчасово керував єпархією у зв'язку з хворобою Архангельського та Холмогорського єпископа Александра (Закіса). Невдовзі захворів та в скорості помер інший вимушений ініціатор дослідження чернігівських пам'яток – єпископ Чернігівський та Ніжинський Веніамін († 1 лютого 1893 р.), тож єпископ Сергій повернувся з Архангельська та був висвячений на вакантну в той час посаду єпископа Чернігівського та Ніжинського, поринувши у справи єпархії, яка, вочевидь, відбирала багато часу, особливо в рамках підготовки до 900-річного її ювілею; далася взнаки і тривала хвороба єпископа Сергія († 24 серпня 1893 р.)¹⁰. І хоча питання дослідження Успенського собору владика не полишав, намагаючись включити його до розширеної програми ювілею¹¹, ці плани не вдалося реалізувати.

Отже, зважаючи на історичну цінність документів для вивчення історії досліджень

середньовічних пам'яток Чернігова влітку 1892 р., а також враховуючи відсутність їхньої повноцінної археографічної публікації, вважаємо за доцільне здійснити її на сторінках цього видання. Звісно, подальші пошуки архівних матеріалів, а також вивчення тогочасної преси дозволять уточнити низку моментів у викладеному тут нарисі історії досліджень Адріаном Праховим чернігівських старожитностей. У цьому пошуку суттєвою допомогою стануть документи з фондів Національного заповідника «Софія Київська», що публікуються мовою оригіналу сучасним правописом у хронологічній послідовності.

1. Чернетка доповідної записки А. Прахова та П. Лебединцева щодо результатів дослідження печер біля Ільїнської церкви до Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, між 10–27 липня 1892 р.¹²

В Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии¹³.

Имею честь сообщить означенному Церковно-археологическому обществу, что, посетив г[ород] Чернигов 8–9 сего июля месяца, мы нижеподписавшиеся осматривали как пещеры при Ильинской церкви близ ограды Черниговского архиерейского дома, так и подземные помещения под настоятельским домом в Черниговском Елецком Успенском монастыре. Пещеры, что при Ильинской церкви примыкают как с с[еверной] стороны и от нее идут в глубь горы, вход в них не из храма, но самостоятельный со двора. Пещеры эти, тянущиеся саженой на 30 делятся¹⁴ на две неравные части, первая саженой до 20 (сігса) состоит из довольно просторных ходов обделанных кирпичом, прерывающих[ся]¹⁵ тремя подземными церквями¹⁶ (во имя преп[одобного] Антония Печерского¹⁷, во имя преп[одобного] Феодосия Печерского¹⁸ и во имя преп[одобного] Николы Святоши кн[язя] Черниговского¹⁹), отделанных в стиле позднего ренессанса XVII–XVIII вв.²⁰ и конечно сооруженных в теперешнем их виде не ранее прошлого века²¹. За этими отделанными ходами и прерывающими их церквями следуют пещеры (на расстоянии сігса 10 саженой)²², оставшиеся в их первоначальном виде, т[о] е[сть] прямо выкопанные в местной глине без облицовки кирпичом (местами только с подправкою кирпичом, тем же, из которого кладена облицовка ведущих к ним ходов и прерывающих их церквей). Эта отдаленная их часть Ильинских пещер очевидно умышленно сдержана в ее первоначальном виде. В этом месте пещеры, как ходы, так и их разветвления и расширения, представляют размеры несравненно меньшие, чем ведущие к ним ходы (в особенности в ширину), продления как вертикальных стен, так и полукруглых верхов весьма неправильные, чем они весьма напоминают Киевские пещеры, поскольку последние остались без кирпичной облицовки. В одном месте на глиняной стене замечено нами нацарапанное изображение (graffito) крест с буквами по сторонам IC XC NI KA. В противоположность кирпичной отделке ходов и трех подземных церквей, которые по кладке и по архитектурным формам принадлежат XVII–XVIII в., Ильинская церковь, находящаяся у входа в пещеры, судя по кладке, обнаруженной нами снаружи алтарного полукружия под в[осточным] алтарным окном, принадлежит великокняжеской эпохе. Итак, начало и конец, т[о] е[сть] церковь у входа в пещеры и отдаленнейшая часть сих подземелий, носят на себе несомненную печать глубокой древности, соединяющие их ходы, обделанные кирпичом, снабженные лестницами и тремя²³ подземными приделами, что составляют плод благоговейного усердия позднейших веков. Церковь св[ятого] пр[еподобного] Ильи также перелицована в стиле позднего ренессанса и в том же стиле выдержана приделанная к ней с з[ападной] стороны внутренняя паперть (exonartex).

Что касается подземных помещений, расположенных частью непосредственно под настоятельским домом в Елецком монастыре, но²⁴ еще больше перед ним с ю[жной] стороны,²⁵ то они состоят из сравнительно широких ходов с нишами по бокам, из лестниц и более обширных помещений, облицованных новейшим кирпичом, т[о] е[сть]²⁶ приблизительно XVIII в. В одном месте за кирпичною кладкою виднелось дальше слева углубление с оставшимися боками, но пещер этого типа, который мы знаем по пещерам <...>²⁷

2. Чернетка доповідної записки Адріана Прахова до єпископа Чернігівського та Ніжинського Веніаміна (Биковського) щодо результатів досліджень Успенського собору Єлецкого монастиря, між 22–27 липня 1892 р.²⁸

По предложению его преосвященства преосвященнейшего Сергия²⁹ епископа Новгород-северска, 19, 20 и 21 июля 1892 года, мною нижеподписавшимся осмотрены были храм в имя Успения Пресвятой Богородицы в Елецком Черниговском монастыре и сделаны были первые разыскания о том, что сохранилось в нем от древности и к какой эпохе может быть отнесена эта церковь по несомненным³⁰ признакам.

Архитектурные, как наружные, так и внутренние, формы указывают, что храм принадлежит великокняжеской эпохе (XI–XII в.); формы эти суть следующие:

а) план храма, типичный для южнорусских церквей великокняжеской эпохи;
б) форма наличника южных входных врат, уцелевшая в пристройке (ризнице) в виде пустовставленных друг в друга арок;

в) удлиненная форма окон с полуциркульным окончанием и с весьма суженным отверстием, целиком сохранившаяся в трех окнах нижнего яруса, а именно – под хорами;

г) расположение окон по три в ряд в³¹ два яруса над входами ю[го]-з[ападным] и с[еверным];

д) расположение окон в главном алтаре и в остальных частях храма;

е) пояс из арок, идущий горизонтально в верхней части наружных стен храма;

ж) внутри храма устройство лестницы на хоры в толще с[еверной] стены между с[еверным] входом и с[еверо]-з[ападным] углом храма (как в Киево-Кирилловском храме), с потолком из шиферных плит и с узкими маленькими окошечками³²;

з) внутри храма и³³ снаружи были сделаны мною обнаружения кладки³⁴, причем оказалась типичная кладка великокняжеской эпохи от самого низа кругом и до высоты четырех главных арок главного квадрата (выше исследование не могло быть проведено за отсутствием лесов);

и) карнизы храма после очистки в нескольких местах от штукатурки оказались из вишневого шифера, т[о] е[сть] типичные для великокняжеской эпохи;

и) в четырех местах, а именно, в трех окнах под хорами и на верхнем конце лестницы на хоры сделаны были мною обнажения древней штукатурки от покрывавшего ее слоя известки и во всех четырех местах оказались остатки древних фресок, а именно в амбразурах трех окон орнамент; на стене направо от окна, что за абсидою часовни св[ятого] Николы Святоши, лик святителя в сером исподнем платье в коричневой фелони со светлым епитрахилем с черными крестами и орнаментированной полосой внизу.

Наконец, в поисках за местами княжеских погребений найден был в ю[жной] стене часовни св[ятого] Николы Святоши (непосредственно направо от входа) один заложный новым кирпичом аркосолий (arcosolium) с³⁵ пробитым насквозь тимпаном. На левой стороне свода этого аркосолия уцелела часть фресок, представляющих Св[ятое] Распятие с предстоящими.

К какому именно из двух столетий принадлежит Елецкий храм, к XI или XII, может быть определено лишь при дальнейших изысканиях, когда откроются фрески с надписями.

3. Лист єпископа Новгород-сіверського, вікарія Чернігівської єпархії Сергія (Соколова) до Адріана Прахова, 28 липня 1892 р.³⁶

Дражайший, високоуважаемый и многообязательный
Адриан Викторович.

По случаю эпидемии, юбилей наш отсрочен до 15 мая 1893 г. Сейчас получена телеграмма о сем от высокопреосвященнейшего Исидора³⁷, ответная на телеграмму о сем от преосвященнейшего нашего Веніаміна³⁸.

Вероятно в расчетах на отсрочку юбилея только вчера сдал владыка мне Ваш акт о открытии у нас фресок, написав тогда³⁹ же на моем представлении в Синод⁴⁰ о этом открытии:

«Это дело частное, достаточно подписи преосвященного Сергия на сем представлении». И так это представление в Синод и такое же в императорскую Археологическую комиссию⁴¹ посылаю возможно завтра, проведя и это дело предварительно через совет братства⁴², вчера собранный мною.

В 1^й же день по отъезде Вашем от нас, докопались мы до свода как будто могильного склепа. Мусору и кирпичей много вынесли и тщательно сохраняем. Но самый свод склепа, вероятно⁴³, гробницы великокняжеской, не дерзнул вскрыть без Вас или, по крайней мере, без Вашего уполномоченного.

Вчера последний прибыл. Весьма благодарен за него. Леса под хорами поставили. Ставил и на хоры, но «дешевенькие и сердитые»⁴⁴. Фрески все, особенно у в[елико]к[няжеской] могилы тщательно сбережем. Завтра примемся за расчистку могильного этого склепа и стены под неослабным наблюдением Вашего рабочего, иеромонахов и моим.

И в «Свете»⁴⁵ и в «Новом Времени»⁴⁶ о Вашем открытии у нас напечатано. Сегодня прибыл художник из Петербурга для снятия фотографии с фресок в иллюстрированной газете. В Чернигове очень возбужден интерес к ним. Также смотря на отсрочку юбилея, к которому приурочиваем Ваше открытие, приезжайте, пожалуйста, поскорее к нам. Рабочего Вашего продержать до Вашего приезда?

Весь Ваш архипреданный Сергей.

28 июля [1892 г.].

Чернигов.

4. З листа єпископа Новгород-сіверського, вікарія Чернігівської єпархії Сергія (Соколова) до Костянтина Победоносцева, серпень 1892 р.⁴⁷

Копия.

Из письма к его высокопревосходительству Константину Петровичу Победоносцеву⁴⁸ о восстановлении фресок XI и XII вв. в Черниговском Елецком Успенском монастыре.

29 июля я имел честь и долг просить распоряжения Вашего высокопревосходительства во Св[ященном] Синоде о разрешении мне с профессором Праховым восстанавливать греческие фрески XI и XII вв. в управляемом мною Черниговском Елецком монастыре, причем почтительнейше препровождал Вашему высокопревосходительству копию с акта о открытии фресок г[осподином] Праховым и подлинное его письмо с строками пятью преосвященнейшего Вениамина о предоставлении этого дела мне одному с профессором. Может быть это дело, которым так торопит г[осподин] Прахов, приостановилось за неуказанием средств для восстановления фресок. Теперь они выяснились. Позвольте, Ваше высокопревосходительство, исчислить их.

Кроме обычных газетных воззваний о пожертвованиях. Кроме: 1) пожертвований, обещаемых г[осподином] Праховым в прилагаемом при сем в копии письме; 2) пожертвует Бог даст тысяч пять миллионер его превосходительство Никола Николаевич Терещенко⁴⁹: в абсиде нашего храма с фресками, бывшей келии, ныне часовни св[ятого] Николы Святоши, сотезоименитого Николе Николаевичу, открыты фрески, как остались от св[ятого] Николы Святоши, «Святое озеро» у первоначального места крещения черниговцев, «Святой Хутор» м[онастырский] хутор «Николенка». 3) Весьма важным подспорьем для монастыря нашего и восстановления фресок должен быть надел его от Министерства государственных имуществ землями дровяно-лесною, пахотною и сенокосною, которых должно быть по закону не менее 300 десятин, а у нас лишь 137. В Казани более 400 десятин Бог помог мне исходатайствовать у этого министерства для трех подведомственных мне монастырей, даже для одного заштатного. Много помогут нам в восстановлении фресок 4) кружки подвижные и неподвижные на устрояемый близ «Святого» в 1½ верстах от монастыря станции железнодорожной ветви от Крут до Чернигова. 5) Неподвижная кружка в устроенной при мне здесь часовне, 6) кружки на пароходах и пароходных станциях между Черниговом, Киевом и Новгород-Северском. 7) на восстановлении фресок пойдут сборы за могилы знатных и богатых лиц, погребенных на нашем древнейшем с XI века

кладбище, единственном отдельном от общего в городе кладбища, в так называемом «некрополе», переполненном именно, как город мертвых. Туда же пойдут и сборы за могилы лиц имеющих быть погребенными; первые сборы добровольные от родных и потомков погребенных у нас лиц по синодикам последних, вторые по таксе несколько увеличенной мною от 200 до 400 вместо прежних от 150 до 300 руб[лей]. За 1½ года моего управления монастырем таких могильных денег собрано 2000 р[ублей] и за поминование 1000, а всего за 832 года существования монастыря имеются в нем 18000 рублей. 9) Как ни ничтожна эта цифра, но тысячу приобретенных мною на поминование можно и нужно бы употребить на фрески, вписав (и вписаны) в синодики. Но главное, церковь сама себя строит, лишь бы начать стройку на восстановление фресок древних, как и самый храм и кладбище (все с XI еще века), потекут Бог даст обильные пожертвования, следует только скорее начать дело, которое так заинтересовало даже печать. Так именно Бог помог мне возобновить: а) древнейшую во всем Могилеве Спасскую церковь и обратить ее в семинарскую в бытность мою три года ректором Семинарии. б) в Казани три древнейшие там монастыря: Спасский, Феодоровский и Кизический в 2½ года викариатства моего там и в) 18 пещер в верхних и нижних ярусах под монастырскими келиями и церковью домашнею и на юге от них в саду. Остается наконец прорыть отчасти и главное укрепить и облицевать кирпичом подземные ходы от них на север саженой на «»⁵⁰ к упомянутой абсиде главного храма, к келии, церкви-часовне св[ятого] Николы Святоши.

Над входом в пещеры на медной доске вырезана надпись из летописи св[ятого] преподобного Нестора, одинаковая во всех списках ее, начиная с Лаврентьевского: «в си же времена нача гневатися Изяслав на Антония из Всеслава (Брячиславича Полоцкого) и прислав Святослав в ноч поя Антония Чернигову. Антоний же пришед к Чернигову (1069 г.) возлюби Болдины горы, ископав пещеру ту ся всели. Есть тут монастырь Святое Богородицы на Болдиных горах и до сего дня» (Полное собр[ание] летопис[ей] 1, 83) места (Лаврентевск[ого] списка 105 стр[аница] изд[ания] 1864 г., Москва). Обитель св[ятой] Богородицы на Болдиных горах была и есть в Чернигове одна наша Елецкая (sic). Для невежественных, завистливых и злых языков это классическое место «исторического нашего Евангелия» такой камень преткновения, который они обходят лишь молчанием.

По восстановлении таким образом с Божиею помощью пещер Преподобного Антония и его сподвижников в обители нашей, благоволите Ваше высокопревосходительство испросить благословения Святейшего Синода на восстановление в ней фресок того же времени на местные наши средства выше исчисленные⁵¹.

Божие споспешествующее благословение молитвенно призывая на Вас и деяния Ваши с глубочайшим уважением и беспредельною признательностью честь имею пребыть Вашего высокопревосходительства <...>⁵²

5. Копія листа від Імператорської археологічної комісії до єпископа Новгород-сіверського, вікарія Чернігівської єпархії Сергія (Соколова), 2 вересня 1892 р.⁵³

Копия

Министерство
императорского двора
императорская Археологическая
комиссия
2 сентября 1892 г.
№ 1242

Господину управляющему Черниговским Елецким монастырем⁵⁴

В следствие представления от июля сего года и по силе Высочайшего повеления 11го марта 1889 г.⁵⁵, Императорская археологическая комиссия имеет честь покорнейше просить Ваше преосвященство о доставлении ей подробного проекта поддержания и реставрации фресок, открытых во вверенном Вам монастыре для совместного с

императорскою Академією художеств⁵⁶ обговорення і утвердження цього проекту.

Подлинное подписали и[сполняющий] д[ела] председателя комиссии В. Тизенгаузен⁵⁷, делопроизводитель Ил. Суслов⁵⁸.

1. Крижанівський В. Штемпелі на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи (1870–1916 рр.) як історичне джерело / Віталій Крижанівський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 20. – К., 2010. – С. 182.

2. Центральний державний історичний архів (м. Київ). – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 9.

3. Проте через епідемію ювілейні святкування було перенесено на 1893 р.

4. Крайній К.К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство / К.К. Крайній // Лаврський альманах: збірник наукових праць. – Випуск 4. Спецвипуск 1. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – С. 42.

5. Доценко А.В. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність / А.В. Доценко, І.С. Шевчик // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. III: До 950-річчя заснування Чернігівського Свято-Успенського Єлецького монастиря. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – С. 62–66.

6. Доценко А.В. Фреска Успенського собору Єлецького монастиря та історія її дослідження / А.В. Доценко, А.Б. Гаркуша // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. III: До 950-річчя заснування Чернігівського Свято-Успенського Єлецького монастиря. – Чернігів, 2010. – С. 82–95.

7. 900 летний юбилей Черниговской епархии // Воронежские епархиальные ведомости. – 1893 (15 мая). – № 10. – С. 328–329.

8. Доценко А.В., Гаркуша А.Б. Вказ. праця. – С. 88–95.

9. Там само. – С. 87, 93.

10. Тарасенко О. Святкування ювілеїв і визначних подій Чернігівської єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Олександр Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013 (липень-грудень). – № 4–6 (112–114). – С. 35–37.

11. Там само. – С. 37.

12. Документ (чернетка) назви не має. Вгорі праворуч олівцем виконаний напис «1892» та праворуч «№ 2». Аркуші у справі: 15–16зв.

13. Археологічне товариство при Київській духовній академії, що існувало у 1872–1919 рр.; з 1901 р. – «Церковно-історичне та археологічне товариство». При товаристві діяв музей, у часописі «Труди Київської духовної академії» друкувались «Звіти Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії» та «Відомості Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії», що виходили також окремими відбитками. Також мало власний періодик «Читання в Церковно-археологічному товаристві при Київській духовній академії».

14. Слова «тянущиеся саженой на 30 делятся» закреслені.

15. Слово написано над закресленим «соединяющих».

16. Первісно було «три подземные церкви».

17. Антоній Печерський (бл. 982–1073), святий – монах, засновник Печерського монастиря Пресвятої Богородиці.

18. Феодосій Печерський (бл. 1009–1074), святий – монах, один з засновників Печерського монастиря Пресвятої Богородиці, ігумен у 1060–1062 рр.

19. Нікола Святоша (бл. 1080–1143), святий – печерський монах; в миру – Святослав Давидович, князь Луцький (1180-ті – 1190-ті рр.); брав участь у князівських міжусобицях, внаслідок чого позбувся уділу; 1106 р. прийняв постриг.

20. Століття написані між рядками.

21. Починаючи від назв церков у дужках до цього місця речення закреслені кількома вертикальними рисками.

22. Слово виправлене, первісно було «подземные».

23. Далі знаходиться закреслене «цер».

24. Далі знаходиться закреслене «в значительной».

25. Далі знаходиться закреслене «в два этажа».

26. Далі знаходиться закреслене «XVIII в.»
27. Продовження документа відсутнє. В оригіналі записки закінчення читається так: «Киевским или Чернигово-Ильинским, нами при осмотре 8–9 июля замечено не было»; далі йдуть підписи Лебединцева та Прахова, дата та місце створення документа: «27 июля 1892 г. Киев»: ЦДІАК. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2зв.
28. Документ (чернетка) назви не має. Текст написаний на подвійному канцелярському аркуші Добрушської фабрики князя Паскевича, що засвідчує слабо збережена у верхньому лівому куті аркуша рельєфна філігрань. Вгорі ліворуч у два рядки олівцем виконаний напис «1892 год | А.В. Прахов», вгорі праворуч – закреслене «1897» та поруч «1892» та «1». Аркуші у справі: 13–14зв.
29. Сергій (1844–1893), в миру Іван Іванович Соколов – церковний діяч Російської православної церкви; з лютого 1891 р. по вересень 1892 р. – єпископ Новгород-Сіверський, вікарій Чернігівської єпархії.
30. Далі виконане закреслене слово «остаткам».
31. Перед літерою «в» знаходиться закреслене «по».
32. Фраза «с узкими маленькими окошечками» дописана між рядками.
33. Перед літерою «и» знаходиться закреслене «по».
34. Слово «кладки» написано над закресленим словом «штукатурки».
35. Далі виконане закреслене слово «выбит».
36. Текст виконаний на подвійному аркуші в лінійку. Вгорі олівцем виконаний напис у два рядки «Об открытии А.В. Праховым фресок в Черниговском | Елецком соборе и о склепе». Перед останнім словом закреслене «пещерах». Далі запис «28 июля 1892 г.». У правому кутку – «№ 3». Аркуші у справі: 17–17зв.
37. Ісидор (1799–1892), в миру Яків Сергійович Нікольський – церковний діяч Російської православної церкви, з липня 1860 р. по вересень 1892 р. – митрополит Санкт-Петербурзький та Новгородський, з 1860 р. – перший член Святійшого Синоду.
38. Веніамін (1821–1893), в миру Володимир Петрович Биковський – церковний діяч Російської православної церкви, з квітня 1882 р. по січень 1893 р. – єпископ Чернігівський та Ніжинський.
39. Слово виправлене.
40. Святійший Правительствующий Синод – вищий орган церковно-державного управління в Російській православній церкві у 1721–1917 рр.
41. Імператорська археологічна комісія – наукова установа, що керувала археологічними дослідженнями в Російській імперії, діяла у 1859–1919 рр.
42. Мовиться про Братство св. Михаїла, князя Чернігівського, що існувало у 1888–1917 рр., яке опікувалось, у тому числі, й питаннями збереження історичних пам'яток Чернігова, зокрема, і Єлецького монастиря. Посаду голови Ради цього братства посідав вікарій Чернігівської єпархії.
43. Слово виправлене.
44. Фраза «но «дешевеньке и сердитые» дописана в нижній частині аркуша, її місце в тексті позначає знак «+».
45. Вочевидь, мовиться про журнал «Вокруг света» – періодичне видання в Російській імперії, що виходило спершу в Санкт-Петербурзі з 1861 р., а згодом – у Москві з 1867 р.
46. «Новое Время» – періодичне видання в Російській імперії, що виходило у Петербурзі у 1868–1917 рр. Газета мала ілюстрований додаток, для якого, вочевидь, і були виконані фотографії петербурзьким фотографом, про якого згадує єпископ Сергій.
47. Текст написаний на двох подвійних канцелярських аркушах, у правому кутку яких розміщені філіграні паперових фабрик: на першому (арк. 19–20) – Добрушської князя Паскевича, на другому (арк. 21–22) – Дитятківського товариства. Вгорі олівцем виконаний напис «июль. 1892». У правому кутку – «№ 4». Аркуші у справі: 19–21зв.
48. Победоносцев Константин Петрович (1827–1907) – політичний діяч Російської імперії, вищий чиновник, у 1880–1905 рр. – обер-прокурор Святійшого Синоду.
49. Можливо, в тексті описка та йдеться про Терещенка Миколу Артемійовича (1819–1903) – відомого підприємця та мецената. Принаймні, в історіографії відомості

про Миколу Миколайовича серед представників родини Терещенків відшукати не вдалося: Ковалинський В. Семья Терещенко / Виталий Ковалинский. – К.: Преса України, 2003. – 396 с.

50. Так у тексті.

51. Слово дописане олівцем.

52. Підпис відсутній. На сусідньому чистому аркуші запис олівцем: «Открытие фресок в Черниговском Елецком монастыре. 1892 год. О пещерах около ограды черниговского архиерейского дома. Письмо архимандрита Сергия о работах по открытию фресок». Ліворуч вертикально: «Чернигов, 1892–1893».

53. Копія з офіційного листа зроблена на подвійному канцелярському папері Добрушської фабрики князя Паскевича, що засвідчує рельєфна філігрань у лівому верхньому куті першого аркуша. У правій частині олівцем виконаний напис – «№ 5». Аркуш у справі: 23.

54. Лист адресований єпископу Сергію (Соколову), який, як вікарій Чернігівської єпархії, здійснював управління Єлецьким монастирем.

55. Повеління Російського імператора Олександра III, згідно з яким усі розкопки на теренах імперії могли проводитися з дозволу імператорської Археологічної комісії, а реставрацію давніх монументальних пам'яток здійснювати за попереднім погодженням з комісією та імператорською Академією мистецтв.

56. Імператорська Академія мистецтв – вищий мистецький навчальний заклад Російської імперії, який діяв у 1757–1918 рр.

57. Тізенгаузен Володимир Густавович (1825–1902) – археолог, нумізмат, сходознавець, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1893); у 1861–1902 рр. перебував на службі в імператорській Археологічній комісії.

58. Суслов Ілля Олексійович (1836–1918?) – журналіст (з 1866 р.), діловод (1878–1902) імператорської Археологічної комісії.

Статья посвящена археографической публикации документов из архива Адриана Прахова, хранящихся в фондовой коллекции Национального заповедника «София Киевская». Проанализированы обстоятельства появления этих документов, а также историческая информация, позволяющая осветить историю исследований Адрианом Праховым памятников Чернигова 1892 г.

Ключевые слова: археография, Адриан Прахов, епископ Сергей (Соколов), Чернигов, Елецкий монастырь, Успенский собор, пещеры, фрески

Viacheslav Korniienko, Inna Chygyryk, Iryna Chetvericova.

Papers containing the results of Chernigiv antiquities research made by Adrian Prakhov in 1892 (from the collection of funds of the National Conservation Area «St. Sophia of Kiev»)

The article is devoted to the archaeographic publication of papers, which are kept in the collection of funds of the National Conservation Area «St. Sophia of Kiev», from the Adrian Prakhov's archives. The circumstances of these papers appearance and historical information which allows to highlight the history of Chernigiv antiquities research made by Adrian Prakhov in 1892 are analyzed.

Key words: Archeography; Adrian Prakhov; Sergius (Sokolov), Bishop of Novosibirsk and Berdsk; Chernigiv; The Elets Monastery; Assumption Cathedral; caves; frescoes